

IX.
ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

Bilge Tonyukuk Anısına

26-30 EYLÜL 2021

1. CİLT

Türk Dil Kurumu Yayınları

IX. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ
KURULTAYI

Bilge Tonyukuk Anısına

Ankara: 26-30 Eylül 2021

BİLDİRİLER

I. CİLT

IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına (Ankara: 26-30 Eylül 2021)

IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021

1034 s.:— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1445/1)

Kaynakça bölüm sonlarındadır.

ISBN 978-975-17-5089-1 (1. cilt)

ISBN 978-975-17-5088-4 (Tk.)

1. Toplantılar, Türk Dili I. e.a

410

Türk Dil Kurumu Yayınları

IX. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ
KURULTAYI
Bilge Tonyukuk Anısına
Ankara: 26-30 Eylül 2021
BİLDİRİLER

I. CİLT

Ankara, 2021

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

Türk Dil Kurumu Yayınları: 1445

IX. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI

Bilge Tonyukuk Anısına

Ankara: 26-30 Eylül 2021

BİLDİRİLER

*

Metin Denetimi:

AYK Uzmanı Abdullah DURKUN - AYK Uzmanı Âdem TERZİ -

AYK Uzmanı Betül EYÖVGE YILMAZ - AYK Uzmanı Beyza GÜLTEKİN -

AYK Uzmanı Burcu ŞEN - AYK Uzmanı Cemil EKER - AYK Uzmanı Dr. Reşide GÜRSER -

AYK Uzmanı Ekrem BEYAZ - AYK Uzmanı F. Belgin AKSU -

AYK Uzmanı Hatice MALKOÇ - AYK Uzmanı Hikmet ERDEM -

AYK Uzmanı İrem Işıl ALTUN - AYK Uzmanı Kadir UZUN -

AYK Uzmanı Mustafa TIZLAK - AYK Uzmanı Semih TOPSAKAL -

AYK Uzmanı Serdar KARACA - AYK Uzmanı Uğur MANTU -

AYK Uzmanı Yaşar YILMAZ

*

Kapak Tasarımı:

TDK - Dilek ŞERBETÇİ

*

Sayfa Tasarımı:

TDK - Dilek ŞERBETÇİ, TDK - Faik YANGIR, TDK - Mehmet GÜVEN

*

*

Birinci Baskı: Ankara, 2021 Aralık

ISBN: 978-975-17-5089-1 (1. cilt)

ISBN: 978-975-17-5088-4 (Tk.)

*

Dağıtım:

Türk Dil Kurumu

Atatürk Bulvarı No.: 217

06680 Kavaklıdere / ANKARA

Telefon: +90 (312) 457 52 00

Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83

Genel ağ: <http://tdk.gov.tr>

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

HAYVANLARLA İLGİLİ ÖZBEK VE TÜRK ATASÖZLERİ

*Sabohat BOZOROVA**

Özet

Türk halklarının ortak ürünü olan atasözleri, Türkçenin güzelliğini, anlatım zenginliğini ve çeşitliliğini, kavram dünyasının ne kadar renkli olduğunu gösterir. İnsanoğlu içinde yaşadığı doğa ile her zaman sıkı ilişki içinde olmuştur. Her ihtiyacını doğadan karşılayan insanın hayvanlarla da hep bir münasebet hâlinde yaşadığı tartışılmazdır. Türk kültüründe önemli bir yer tutan hayvanlar kültürün esas unsurlarından folklorun bir parçası olan atasözlerine de kaynaklık etmişlerdir. Türkçede hayvan adlarıyla kurulmuş oldukça fazla atasözü bulunmaktadır. Türklerin yakın münasebet içinde olduğu her hayvanın adıyla kurulmuş bir atasözü bulmak mümkündür. Atasözlerinde geçen hayvan adları anlatımı daha da güçlü hale getirmektedir.

Askerlik ve tarıma daha çok önem veren Özbek ve Türk halklarının atasözlerinde at, köpek, aslan gibi hayvan adlarına daha çok rastlanılır. Bu atasözlerinde cesaret, mertlik konuları ağır basar. Atasözlerimizde evcil hayvanların adları (at, köpek, eşek, katır, kedi, inek, koyun, koç, kuzu, deve, keçi, tavuk, horoz, ördek, kaz gibi) da çok kullanılmıştır. Bu hayvanlara özgü iyi veya kötü özelliklerin insanların karakteriyle karşılaştırılmasında da birçok benzerlik görülmektedir. Bu özellik iki kardeş ülke insanların yaşam tarzı, gelenek ve görenekleri, manevi değerleri, kültürü arasındaki benzerlikten kaynaklanmaktadır. Bazı atasözlerimiz millî sınırları aşmış, evrensel boyut kazanmıştır. Bu çalışmada hayvan adlarının geçtiği atasözleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: atasözü, hayvan adı (zoonim), Özbek atasözleri, Türk atasözleri, kavram.

* Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Görevlisi, sabohatbozorova@gmail.com

UZBEK AND TURKISH PROVERBS ABOUT ANIMALS

Abstract

Proverbs, which are common products of Turkish peoples, show the beauty of Turkish, its richness and diversity of expression, and how colorful the conceptual world is. Mankind has always been in close contact with the nature in which he lives. There is no doubt that people who satisfy their every need by nature are in constant contact with animals. Animals, which have an important place in Turkish culture, have also been the source of proverbs that are a part of folklore, which are the main elements of culture. There are many proverbs established with animal names in Turkish. It is possible to find a proverb established by the name of every animal with which the Turkish people are in close relationship. Animal names in proverbs make the expression stronger.

In the proverbs of Uzbek and Turkish people who attach more importance to military service and agriculture, animal names such as horse, dog and lion are more common. In these proverbs, the issues of courage and bravery are dominant. In our proverbs, the names of pets (such as horse, dog, donkey, mule, cat, cow, sheep, ram, lamb, camel, goat, chicken, rooster, duck, goose) are also used a lot in comparing the good or bad characteristics of these animals with the character of people. There are many similarities. This feature stems from the similarity between the life styles, traditions and customs, spiritual values and culture of the people of the two sister countries. Some of our proverbs transcended national borders and gained a universal dimension.

Keywords: proverb, animal's name (zoonym), Uzbek proverbs, Turkish proverbs, concept.

GİRİŞ

Toplumun düşünce ve duygularını nesilden nesle aktaran, mantığa ve denemelere dayanan ahlak dersleri veren atasözleri öğretici amaçlı dilsel ve kültürel değerlerdir. “Her dilde atasözleri ve deyimler vardır. Toplumbilim, ruhbilim, eğitim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor... gibi birçok konuları ilgilendiren ve birçok yönlerden inceleme konusu edilmeye değer bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından pek önemli dil yapılarıdır.” (Aksoy, 1988: 13) Atasözleri toplumların dünya görüşünü, yaşam biçimini ve anlatım gücünü de sergilemektedir.

“Dilin oluşumuyla birlikte atasözlerinin de oluşmaya başladığını düşünebiliriz. Türk Dili yazılı metinler hâlinde ortaya çıkmadan önce

atasözlerinin uzun zaman sözlü olarak yaşadığı ve nesilden nesile aktarıldığı muhakkaktır. En eski yazılı metinlerde görülen atasözleri de hiç şüphesiz daha önceki yüzyıllarda doğmuş ve nesilden nesile aktarılagelmiştir.” (Ercilasun, 2020: 51)

İnsanlar mesaj verirken diğer canlılardan da yararlanır. Özellikle hayvanların geçtiği atasözlerinde ifade etmek istedikleri şeyleri hayvanlardan yararlanarak söyledikleri görülür. İnsanın konumu, evcil ve yabani hayvanlar konuları Matti Kuusi’nin *Uluslararası Atasözleri Tip Sistemi*’nin “Tabiatle İlgili Pratik Bilgiler” başlıklı A kısmında yer almaktadır. (Ercilasun, 2020: 209) Bu ise söz konusu özelliğin atasözlerini incelemede çok önemli olduğunu göstermektedir.

Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan bengu taşlarda iki atasözü tespit edilmiştir. Bunların birinde hayvan adı geçmektedir: “*Toruk bükali semiz bükali irakda bilser semiz bûka toruk bûka tiyin bilmez ermiş (T5-6)*”. Anlamı: Zayıf boğa ile semiz boğayı uzaktan bilseler (bilmek zorunda kalsalar) semiz boğa mı zayıf boğa mı diye bilemezlermiş.” (Ercilasun, 2020: 52)

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Hayvan Adlarıyla İlgili Atasözleri

Kâşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ündeki atasözlerinin sayısı konusunda bilim insanlarının fikirleri biraz farklıdır. Bu konudaki en son araştırma Ahmet Bican Ercilasun’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri* adlı eseridir. Ercilasun’a göre, sözlükte tekrar edilen atasözleri de sayılmak üzere 304 atasözü vardır. 26 atasözü iki kez, 6 atasözü üç kez tekrarlanmıştır. Tekrarsız toplam sayı: 266 (Ercilasun, 2020: 53). Bu atasözlerinin 83’ünde 52 hayvan adı görülmektedir. Hayvanlarla ilgili atasözlerinin sayısına baktığımızda ve atasözlerinin kültürü yansıtan dil ürünlerinin başında geldiğini düşündüğümüzde hayvanların, Türk halklarının hayatında her zaman önemli bir yere sahip olduğunu anlayabiliriz.

№	Hayvan Adları	Geçme Sıklığı
1.	At	24
2.	İt (köpek)	8
3.	Deve	7
3.	Sıçan, kuş	6
4.	Aslan, öküz, kaz, kurt	4
5.	Tilki, buzağı, karga, oğlak, kedi	3
6.	Tay, eşek, yılan, kulan, yıldı, koyun	2

7.	Ayı, aygır, sığır, erkek, keçi, ördek, köşek, küheylan, buğra, göksinek, tay, kulun, kerkes kuşu, balık, saksağan, kuzgun, sülün, tavuk, kısarak, çalıkuşu, doğan, ak doğan, sinek, atmaca, sungur, arı, kurbağa, geyik, sığır, koç	1
----	---	---

Özbek Dil Biliminde Hayvan Adlarının İncelenmesi

Dil biliminde hayvan adları, yani zoonimler çok eskiden beri araştırılmaktadır. Türkolojide ise ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eseriyle başlamış olan zoonimleri dil bilimi açısından inceleme geleneği, Özbek dil biliminde devam etmektedir. Şerbak'ın araştırmasında Türk lehçelerinde son dönemde az kullanılmakta olan hayvan adları etimoloji ve anlam dil bilimsel açıdan incelenmiştir. Bu çalışmada hayvan adlarının yaş, cins, özellik ve cinsiyete göre farklı olduğunun belirtilmiş olması, Türk halklarının hayvancılığa dayalı hayat tarzı ve kültürel ilişkileri hakkındaki bilgilerimizi genişletici mahiyettedir. (Sherbak, 1960: 82-150)

Özbek dil biliminde zoonimlerle ilgili metinler ve atasözlerinin dil bilimsel özellikleri D. Bazarova, H. Saidova, D. Matyakubov, B. Abduşukurov, N. Nişanova, B. Zeripov, B. Cörayeva, D.Y. oldaşeva, G. Hekimova, A. Amanturdiyev, Ş. Noraliyeva, D. Taşeva gibi dil bilimciler tarafından incelenmiştir.¹

¹ Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1978. – С. 222.; Саидова Х.А. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланилиши: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Бухоро, 1995. – 178 б.; Мэтякубов Дж. Характеристика человека зоонимами в разносистемных языках: на материале английского и узбекского языков: Дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1996. – 173 с.; Абдушукуров Б.Б. XI-XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 1998. – 207 б.; Нишанова Н.Р. Ўзбек тилида “хайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 2000. – 120 б.; Зарипов Б. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки (Алишер Навоий асарлари асосида): Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 2002. – 128 б.; Жўраева Б. Мақолнинг ёндош ходисаларга муносабати ва маъновий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2007. – 66 б.; Юлдашева Д.М. Ўзбек болалар фольклори тилида зоонимлар: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 2007. – 124 б.; Ҳакимова Г.Э. Зооним компонентли фразеологик бирликларнинг структуравий ва семантик хусусиятлари (инглиз тили материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 2008. – 145 б.; Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): Филол.фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2009. – 252 б.; Норалиева Ш. Ўзбек фольклорида бўри образининг мифологик асослари ва бадий талқини. – Тошкент: Ал-фаба-сервис, 2013. – 115 б.

D.Bazarova'nın araştırmasında Özbekçedeki kuş adları incelenmiş, kültürel, sosyal, ekonomik ve politik ilişkiler sonucunda Özbekçede oluşan değişimler kuş adları varyantlarının ortaya çıkmasının, eşanlamlı kelimelerin kullanılmasına yol açtığı ifade edilmiştir.

B. Zeripov, Ali Şir Nevaî'nin eserlerinde 337 zoonimin kullanıldığını, bunların 117'sinin evcil hayvanlar, 94'ünün kuş adları, 48'inin yabanî hayvan, 41'inin böcekler ve başka hayvanlar, 6'sının su hayvanı, 12'sinin efsanelerde tasvir edilen hayvanlar olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde de hayvan adları yaş, cins, renk gibi özelliklere göre değişmektedir.

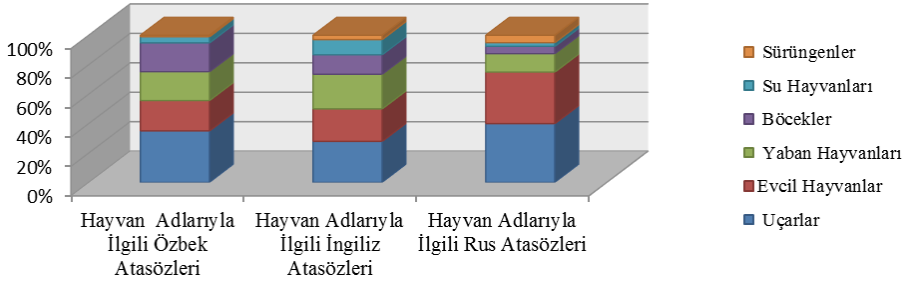
D. Yoldaşeva çocuk folklorunda kullanılan zoonimleri, G. Hekimova hayvan adlarıyla ilgili deyimleri incelemiştir.

Hayvan Adlarıyla İlgili Atasözleri

Dildâre Taşeva, "Hayvan Adlarıyla İlgili Atasözlerinin Kültürdilbilimsel Özellikleri" konulu araştırmasında hayvan adları ile ilgili atasözlerini incelemiş, *bo'ri* (kurt) adı geçen atasözlerindeki 14, *arslon* (aslan) adı geçen atasözlerindeki 3, *it* (köpek) adı geçen atasözlerindeki 21, *ot* (at) adı geçen atasözlerindeki 19, *tuya* (deve) adı geçen atasözlerindeki 8, *qush* (kuş) adları geçen atasözlerindeki 5 anlamını tespit etmiştir. Araştırmada hayvan adlarıyla ilgili Özbek, Rus ve İngiliz atasözleri incelenmiş ve 1668 Özbek atasözünde 97 hayvan adının, karşılaştırma için alınmış, 466 İngiliz atasözünde 68 hayvan adının, 202 Rus atasözünde ise 40 hayvan adının geçtiği, hayvan adlarıyla ilgili atasözlerinin Özbek halk edebiyatında daha çok olduğu belirtilmiştir. Bu ise, Türk halklarının, özellikle Özbek halkının hayvancılık ve avcılık ile ilgilendiği, doğadaki olayları, hayvanların hareketleri ve özelliklerini çok dikkatli bir şekilde izlediklerini göstermektedir.

D. Taşeva'nın araştırmasında Özbekçedeki hayvan adlarıyla ilgili atasözlerinde 34 uçar, 20 evcil hayvan, 19 yaban hayvanı, 19 böcek, 4 suda yaşayan hayvan, 1 sürüngen; İngiliz atasözlerinde 19 uçar, 16 yaban hayvanı, 15 evcil hayvan, 9 böcek, 7 su hayvanı, 2 sürüngen; Rus atasözlerinde 16 uçar, 14 evcil hayvan, 5 yaban hayvanı, 2 böcek, 2 sürüngen, 1 su hayvanı adı belirlenmiştir. İngiliz atasözlerinde su hayvanları adlarının çok olması, bölgenin su kaynaklarına yakın olması, sosyal-ekonomik hayatta balıkçılığın büyük önem arz ettiği ile açıklanmıştır.

Özbek, Rus ve İngiliz atasözlerinde hayvan adlarının kullanım sıklığı aşağıdaki çizelgede daha net görülmektedir:

“Atasözlerinde hayvan adlarının geçme sıklığı hayvanın sosyal hayattaki yeri ile ilgilidir.” (Öz, 2000: 121) Bibiş Cörayeva’nın “Özbek Atasözleri Oluşumunun Dil Bilimsel Temeli ve Edimbilimsel Özellikleri” konulu araştırmasında Özbek atasözlerinde çok kullanılan hayvan adlarının ne gibi kavramları bulunduğu belirtilmiştir (Jo‘rayeva, 2019a: 149). Halk edebiyatında hayvan adlarının geniş bir ölçüde kullanılması, insanların hayatıyla doğrudan ilişkili olması nedeniyle bu adların anlam içeriğinde yan anlamlar oluşturmaktadır. Toplumun hayatında fazla önem arz etmeyen, daha az görülen, insanların pek iyi tanımadığı, temas etmediği hayvan adlarında böyle bir durum söz konusu olamaz.

Atı güvenilir bir dost olarak kabul eden, silahı ve sevgilisini koruduğu gibi koruyan Türk halklarının atasözlerinde en çok bahsedilen hayvanlardan birisi at sayılır. 13 000’den fazla atasözünün bulunduğu “O‘zbek xalq maqollari” (Özbek Atasözleri) kitabındaki atasözleri incelendiğinde 263 atasözünün, Ömer Asım Aksoy tarafından yayınlanmış *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*’ndeki 2667 atasözünün 84’ünün at ile ilgili olduğu tespit edildi.

Özbek atasözlerinde en çok adı geçen hayvanlardan yine birisi köpektir. “Köpeğin Türklerde totem, kutsal bir hayvan sayıldığını gösteren bilgiler vardır. Türklerin köpeği kutsal bir hayvan gibi görmesi ile ilgili tasavvurlar Özbek folklorunda ve geleneklerinde hâlâ bulunmaktadır. Yeni doğan çocuğa “İt ko‘ylak” adı verilen bir giysi giydirilir. Bunun sebebi bebeği kırkılyken kaza beladan korumaktır.” (Öz, 2000: 123) *It ham bo‘lsam, it ko‘ylagim ortiq* atasözünde aynı giysiden bahsedilmektedir.

İt Zoonimi ile Kurulan Atasözlerindeki Kavramlar

Özbek atasözlerinde *it* (köpek) zoonimi türlü anlamların ifadesine hizmet etmektedir. Dilbilimci Bibiş Corayeva *it* (köpek) zoonimi ile kurulan atasözlerimizde 3 tür özelliği ayırt etmiştir: 1) olumlu; 2) orta derece; 3) olumsuz. (Jo‘rayeva, 2019a: 151)

Olumlu Özellikleri Anlatan Atasözlerindeki Kavramlar

1. Vefadarlık: *İt – vafo, xotin – jafo* (Köpek vefadır, karı ise cefa); *It egasiga hurmas* (İt sahibine ürümez); *It – cho ‘ponning qo ‘ldoshi, yolg ‘izlikda yo ‘ldoshi* (İt çobanın yoldaşı, yalnızlıkta koldaşı); *It – cho ‘ponning qulog ‘i* (İt çobanın kulağı); *It egasi uchun, qush tomog ‘i uchun* (İt sahibi için, kuş nefsi için); *It qorni to ‘ygan uydan ketmas* (İt karnının doyduğu yerden gitmez); *İt yal yediği kapıyı bekler* (İt atala ichgan xonadonini qo‘riqlaydi); *Bevafo yordan vafodor it yaxshi* (Vefasız yardan vefadar it yeğdir).

2. Temizlik: *İt ham yotar joyini quyrug ‘i bilan supuradi* (İt de yattığı yeri kuyruğuyla süpürür).

3. Namusluluk: *Itning ori kelsa, suyak tashlasang ham yemaydi* (İtin hamiyeti geldiğinde kemik verirsən de yemez); *Itning uyati kelsa, pocha tashlasang ham yemaydi* (İt namus ettiğinde paça versen de yemez); *Yaxshi it o ‘ligini ko ‘rsatmas* (İyi it ölüsünü göstermez).

4. Hoşgörü, müsamaha: *İtning tuki qayoqqa yotsa, shu yoqqa sila* (İtin tüyü hangi tarafa yatarsa oraya doğru okşa); *İtni ursang, aldab ur* (İti vurursan kandırıp vur); *Mehmonni siylagan itiga suyak tashlar* (Misafiri izzet eden itine kemik verir); *Mehmonning itini tur dema* (Misafirin itine git deme); *İte vurmazlar (hoşt demezler) sahibinin hatırı var diye; Köpeği dövmeli ama sahibinden utanmalı.*

5. Sevme, değer verme: *It bolasini qoplonim der* (İt yavrusunu kaplanım der); *It bolasi – itga yaxshi* (İt yavrusu it için iyidir); *Ichkuyovdan it afzal* (İç güveyinden it yeğdir).

6. Şükran: *Er tuqqan eliga, it to ‘ygan yeriga* (Er doğduğu yere, it doyduğu yere); *İt egasini tishlamas// Köpek sahibini ısırmas; Kel-keli kelsa, it ham saxovatli bo ‘lar* (Keyfi yerinde olduğu zaman it de cömert olur); *Köpek ekmek veren kapıyı tanır.*

7. Bereket: *Hurag ‘on it egasiga qo ‘noq keltirar* (Ürümeyi seven it sahibine misafir getirir).

8. Çeviklik: *İt yugurigini tulki sevmes* (Çevik iti tilki sevmez); *Köpeksiz sürüye (köye) kurt dalar (iner).*

Orta Derece Özellikleri Anlatan Atasözlerindeki Kavramlar

1. Umud: *İt ichmas oshidan umid qilar* (İt yiyemeyeceği yemekten pay umar); *Yomon it yaylovdagi yormadan umid qiladi* (Kötü it yayladaki yemekten pay umar); *Hin (köpeğin) ahmağı baklavadan pay umar.*

2. Kötü Alışkanlıkları Terk Etme: *It qarisa, qopolmas, Ot qarisa, tepolmas* (İt kocaldığı zaman ısıramaz, at kocaldığı zaman tepemez).

3. Aitlik, ilgi: *It qilig'ini egasi bilar, Jiyan qilig'ini – doyisi* (İtin huyunu sahibi bilir, yeğeninkini dayısı).

4. Çabalama, çalışma: *İt bo'lish uchun ham bir qarich quyruq kerak;* (İt olmak için de bir karış kuyruk gerekir) *So'z bilmagan kishidan Hura bilgan it yaxshi* (Konuşamayan kişiden ürümesini bilen it yeğdir); *İtin de, atın da soylu olanı aranır; Üşüntü köpek mandayı paralar; İt kışı geçirir, ama gel derisinden sor; İt sürü, para (akça) kazan; Köpek suya düşmeyince yüzmeyi öğrenmez.*

5. Korku: *İt gadoydan qo'rqadi, gadoy itdan* (İt gedadan korkar, geda itten); *İt o'z uyida botir* (İt kendi yuvasında merttir); *İt uyasida o'zini yo'lbars sanaydi* (İt yuvasında kendini aslan sanır), *İt xo'jasinikida dumini gajak qiladi.* (İt sahibinin evinde kuyrugunu oynatır). Özbek atasözlerinde aynı anlam birkaç hayvan adıyla ifade edilmektedir: *Chumchuq o'z uyasida xo'jayin* (Serçe kendi yuvasında rehber); *Chumchuq o'z uyasida o'zini qarchig'ay sanaydi* (Serçe kendi yuvasında kendini şahin sanır); *Xo'roz o'z katagida o'zini xon sanaydi* (Horoz kendi çiftliğinde kendini hakan sanır); *Xo'roz o'z o'tlog'ida – Mirzo* (Horoz kendi otlağında Mirza.)

6. Dikkatsizlik: *İt itga buyurar, it quyrug'iga// İt ite buyurur, it kuyruğuna; Issız eve it buruk.*

Olumsuz Özellikleri Anlatan Atasözlerindeki Kavramlar

Vefasızlık kavramı şu atasözlerimizde görülmektedir: *It tuqqanini tanimas* (İt doğurduğunu tanımaz); *It egasini tanimas* (İt sahibini tanımaz); *It to'yg'azganini qopar* (İt doyurmanı ısırar); *Itida jiyan yo'q, baqada qayin* (İtin yeğeni olmaz, kurbağanın kaynısı); *Itning oshnasi bo'lmas* (İtin arkadaşı olmaz); *It qutursa, egasini qopar* (İt kudurduğu zaman sahibini ısıtır); *It otasini tanimas* (İt babasını tanımaz); *Eshak semirsa, egasini tepar, It semirsa, egasini qopar* (Eşek semirirse sahibini teper, it semirirse sahibini ısıtır); *Elga bersang oshingni, Erlar silar boshingni; Itga bersang oshingni, Itlar g'ajir boshingni* (Halka verirsən aşını (yemeğini) Erler okşar başını, İte verirsən aşını (yemeğini) İtler yerler başını).

Açgözlülük kavramını ise *Itning yonida so'ngak yotmas* (İtin yanında kemik yatmaz); *It tekkan suyakda ilik qolmas* (İtin dokunduğu kemikte ilik kalmaz); *Itidan suyak kutma* (İtten kemik bekleme); *It og'zidan suyak olib bo'lmas* (İtin ağzından kemik alınamaz); *Itidan suyak ortmas, Mushukdan bez* (İtten kemik artakalmaz, kediden bez); *Itidan suyak ortmas, Yuqtobdan po'stak*

(İtten kemik artakalmaz, açgözlüden post); *İt yeganini qusadi* (İt yediğini kusar); *İtdan och yo 'q, Itdan tinch yo 'q* (İtten aç yoktur, itten rahat yok); *İt kiyikka rahm qilsa, Mushuk jo 'jaga rahm qilarmish* (İt geyiğe acır ise kedi civcive acırmış) *İt yurgan yo 'lda so 'ngak qidiradi* (İt yürüdüğü yolda kemik arar); *İt yalog 'in qizg 'anar* (İt yalağını kıskanır); *İtning ustidan qush uchsa, suyagini qizg 'anar* (İtin tepesinde kuş uçarsa kemiğini kıskanır); *İt og 'zidan suyak olish oson emas* (İtin ağzından kemik almak kolay değil); *İtin gönlüne kalsa günde bir leş yer* ve benzer atasözlerimizde görmekteyiz.

İt zoonimi ile kurulan atasözlerimizde *ferasetsizlik, iğrenme, nefret, haram, fazla değer verme, küçümseme, zarar verme, alçaklık, terbiyesizlik, insafsızlık, gurur, kibir, tamah, uygun olma, denk gelme, rüşvet, görgüsüzlük, utanmazlık, haset, değişmezlik, kapalılık, tembellik, önemsizlik, namertlik, korkaklık, serserilik, kavgacılık, cimrilik, başka birilerine inanma, çekememezlik, anlaşmazlık* gibi (toplam 32) olumsuz özelliğin ifade edildiği belirtilmiştir. (Jo'rayeva, 2019a: 151-163)

Özbek Türkçesinde *it* zoonimi daha çok edebî dilde kullanılır. Konuşma dili ve ağızlarda daha çok *kuçuk* sözcüğü kullandığı halde atasözlerimizde *it* zoonimi geçmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde *itin* eş anlamlısı olarak kullanılan *köpek* sözcüğü atasözlerinde daha az geçmektedir.

Özbek atasözlerinde zoonimlerin olumlu ve olumsuz özellikleri ifade etme derecesi tespit edilmiştir: *it*(köpek): 8/32, *at*:11/11, *sığır*: 4/12, *deve*:10/8, *koyun*:10/5, *keçi*: 3/11, *eşek*: 2/8, *uçar*: 7/16, *böcek*: 3/6. (Jo'rayeva, 2019b: 206)

Sonuç

Hayvanlarla ilgili Özbek ve Türk atasözlerinde yer alan hayvanların hem olumlu, hem olumsuz anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı tespit edildi. Atasözlerimizde hayvanların özelliklerinden hareketle insanların tutum ve davranışları canlı bir şekilde tasvir edilmekte, toplumsal kurallar, insan psikolojisi yansıtılmakta, öğüt ve tavsiyelerde bulunmaktadır. İncelediğimiz atasözlerinin pek çoğu diğer Türk lehçelerinde de bulunmaktadır. Bu durum, ortak dil, tarih ve sözlü kültürün ürünüdür.

Bazı atasözlerimiz farklı kültür sahipleri olan halkların atasözleriyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Örneğin, *İt egasini tishlamas; Köpek sahibini ısırmas; Köpek ekmek veren kapıyı tanır* şeklindeki atasözlerimiz Rus folklorundaki *Собака на того не лает, чей хлеб ест; Собака помнит, кто ее кормит; И собака знает, кто бьет, кто кормит; Собака старое добро помнит* atasözleriyle; *It hurar, karvon yurar; İt ürür, kervan yürür* atasözleri *Собака лает, ветер носит, а караван идет* atasözüyle; *İtga – it o 'limi*

atasözü *Собаке – собачья смерть; Собаке – собачья честь* atasözüyle; *It poxol ustida yotib, yemagay, yedirmagay // O'zi yemas – itga bermas // O'zi yemas – kishiga bermas // Çoban köpeği ne yer, ne yedirir* atasözleri *Собака на сене лежит – сама не ест и другим не дает* atasözüyle; *It o'z uyida botir* atasözü *Все собаки сильны у себя во дворе* atasözüyle; *It itin ayağına (kuyruğına) basmaz* atasözü *Собака собаке на хвост не наступит; Собака собаку знает; Собака собаку не ест; Собака собаку по лапке узнает* atasözleriyle; *Oq it, qora it, bari – bir it; Al it, kara it, hepsi bir it* atasözleri *Собака бела, собака черна, а дух один* atasözüyle; *Havlayan köpek ısırmaz* atasözü *Лающая собака реже кусает* atasözüyle aynı anlamdadır.

Hayvan adlarıyla ilgili atasözlerini incelerken ortak tarihimiz, kültürümüz, değerlerimiz, dilimiz ve edebiyatımız hakkındaki önemli yeni bilgileri öğreniriz. Atasözleri cesaret, azim, sabır, girişimcilik, uyanıklık, sağduyu, saygı ve insanlığı teşvik eder. Bu atasözlerinin yüzyıllardır yaşamakta olması tesadüf değildir. Türk halkları hayvanlara her zaman özel bir sevgi ve özenle davranmıştır. Günümüzde yaşam biçiminin tamamen değişmiş olmasına ve bu atasözlerinin yaratıldığı zaman ile bizim yaşamakta olduğumuz zaman arasında büyük bir mesafe olmasına rağmen, gelenek ve göreneklerine bağlı olan Türk halkları düşüncelerini daha etkili bir şekilde ifade etmek, konuşmanın özgünlüğünü sağlamak için da atasözlerini kullanıyorlar.

Kaynaklar

- AKSOY, Ö. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- GÜMÜŞ, M., Yoldaşev, İ. (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- ÇOTUKSÖKEN, Y. (2004) *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- ERCİLASUN, A. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd.Şti.
- JO'RAYEVA, B. (2019a). O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari. Filol.fan.dokt...(DSc) diss.Samarqand.
- JO'RAYEVA, B. (2019b). O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari. Toshkent: Akademnashr.
- MİRZAALİYEV, I. (2020). Qadimgi turkiy maqollar semantikasi va stilistikasi ("Devonu lug'ati-t-turk" materialı misolida) Filol. fan. fal. dok... (PhD) diss. – Toshkent.
- ÖZ, A. (2000). Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9, 114-160.
- O'zbek xalq maqollari*. (2019). Toshkent: Sharq.
- O'zbek xalq maqollari*. (2019). Toshkent: Noshirlik yog'dusi.

- SHERBAK, A. (1960). *Nazvaniya domashnix i dikix jivotnix v tyurkskix yazikax. İstoricheskoye razvitiye leksiki tyurkskix yazikov*. M.: Akad. Nauk. SSSR.
- TOSHEVA, D.(2017). Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari. Filol.fan.b.f.d...(PhD) diss.Toshkent.
- Turkiy soʻzlar devoni (Devonu lugʻotit turk). Uch tomlik (1963). Toshkent: Fan.
- YURTBAŞI, M. (1994). *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*. Ankara: Özdemir Yayıncılık.